

Lezing door Ad van Liempt op 15 juni 2018 bij de Jubileumviering van het Titus Brandsma Instituut.

Zeer geachte aanwezigen,

Mij was eerder dit jaar gevraagd een 4 mei-lezing te houden in Houten, tegenwoordig een flinke stad ten zuiden van Utrecht, in de tweede wereldoorlog nog een klein agrarisch dorpje. Of ik er ook wat Houtense oorlogsgebeurtenissen in kon verwerken.

Dat viel nog niet mee. Er gebeurde weinig in Houten, voor de meeste mensen daar was de oorlog meestal ver weg. Er woonde in Houten precies één joodse man, Levie Mozes. Zijn dorpsgenoten hebben hem niet kunnen redden, hij is afgevoerd door de jodenjagers van de Utrechtse politie, na verraad.

Ik kwam nòg een Houtenaar tegen in een oorlogsverhaal. Marinus van Rooijen was de naam, al kenden ze hem in Houten alleen als Ries. Hij was zo'n jongetje zoals velen van u zich wel voor de geest zullen kunnen halen, een jongetje uit het rijke roomse leven: boerenzoon, helder verstand, gek op voetballen en vervuld van de brandende ambitie om later priester te worden. Hij had op zijn jongenskamertje op boerderij De Stenen Poort zo'n namaak-altaartje staan, met overtollig aardewerk droeg hij daar dagelijks zijn eigen mis op, met brood en namaakwijn, met veel Dominus Vobiscum en Sursum Corda.

Ries van Rooijens droom kwam uit, hij studeerde aan het seminarie en werd in 1924 tot priester gewijd. In 1933 werd hij kapelaan in 's Heerenberg vlak bij de Duitse grens. Daar functioneerde hij ook tijdens de oorlog, tot augustus 1941. Op 3 augustus las Marinus van Rooijen in de mis de brief voor die de Nederlandse bisschoppen hadden gewijd aan het plan van de bezetter alle vakbonden op te heffen en alle werknemers te verplichten lid te worden van het Arbeidsfront. Aartsbisschop Jan de Jong was faliekant tegen die maatregel, en dat bleek ook uit de brief. De nacht tevoren had De Jong nog een hoge Duitse officier op bezoek, in het aartsbisschoppelijk paleis aan de Utrechtse Maliebaan, die hem namens rijkscommissaris Seyss-Inquart om vier uur 's nachts kwam aanzeggen dat het verboden was de brief op de preekstoelen van Nederland voor te lezen. De Duitse inlichtingendienst had de brief in handen gekregen, vandaar deze nachtelijke poging de bisschoppelijke actie te breken. De Jong en de andere bisschoppen legden het verbod naast zich neer.

In 's Heerenberg hadden Marinus van Rooijen, zijn pastoor Jan Galama en zijn collega-kapelaan Reinier Hegge de brief niet alleen voorgelezen, ze hadden 'm ook laten vermenigvuldigen en in de hele parochie huis aan huis laten bezorgen. Diezelfde dag nog besloten woedende NSB'ers uit 's Heerenberg om de *Sicherheitsdienst* in het naburige Emmerich in te lichten. Dat leidde tot huiszoeking op de pastorie en de arrestatie van pastoor Galama. De volgende dag moesten Hegge en Van Rooijen zich melden bij de SD in Arnhem. Zij waren de avond ervoor niet huis geweest.

Alle drie hebben ze het voorlezen en verspreiden van de bisschoppelijke brief moeten bekopen met deportatie naar Duitse kampen. Reinier Hegge overleefde dat. Pastoor Galama en kapelaan Van Rooijen niet, ze worden wel de martelaren van 's Heerenberg genoemd. Beiden stierven in Dachau. Hun dood kwam in 's Heerenberg aan als een mokerslag. Bij de voetbalclub RKBVV bijvoorbeeld, waar Marinus van Rooijen geestelijk adviseur was. En een strenge ook – bij hem kwamen andersdenkenden er niet in. Maar ook een heel actieve – hij pakte de schop op en hielp mee een nieuw voetbalveld aan te leggen. Ze noemden hem daar 'de voetbalkapelaan'. Direct na de bevrijding van 's Heerenberg in april 1945 nam de voetbalclub op een buitengewone ledenvergadering een

bijzonder besluit. De naam van de club werd veranderd, in MVR, inderdaad Marinus Van Rooijen. Ik had nooit eerder gehoord van een voetbalclub die genoemd is naar een kapelaan. MVR bestaat nog steeds, is op het nippertje tweede geworden in de vierde klasse D.

Marinus van Rooijen stierf volgens mededelingen van de SD Arnhem op 16 juni 1942. Officiële doodsoorzaak hartfalen, in werkelijkheid was hij bezweken aan de gevolgen van de dwangarbeid in dat gruwelijke kamp in Zuid-Duitsland. Drie dagen na zijn dood kwam daar een trein aan, met aangehaakt aan de laatste wagon een zogenaamde *Zellenwagen*, een treinwagon waarin gevangencellen waren aangebracht, van een bij een meter, waarin Titus Brandsma was vervoerd, eerst met z'n tweeën, later met z'n vieren, en op het laatst met vijf man. Het was voor Titus Brandsma het laatste station op zijn reis naar het einde, die vijf maanden eerder was aangevangen, bij zijn arrestatie in Nijmegen. De overeenkomst met kapelaan Marinus van Rooijen is evident: Dachau, natuurlijk, en ook: gestraft voor actieve steun aan het anti-Duitse beleid van de Utrechtse aartsbisschop Jan de Jong.

Hoe was Titus Brandsma daar gekomen, de toen 61-jarige Karmeliet?

Titus Brandsma had een hele waslijst aan functies in katholiek Nederland, maar voor het fatale laatste jaar is vooral van belang dat hij adviseur van de Nederlandse bisschoppen was inzake de katholieke media, vooral kranten en natuurlijk de KRO, en dat hij censor was bij De Gelderlander. Censor bij een krant – bij veel mensen is de achterdocht en zelfs de weerzin al gewekt. Zeker bij mij – het is deze zomer vijftig jaar geleden dat ik tot de journalistiek werd toegelaten, als leerling bij de Utrechtse katholieke krant Het Centrum, toen een kopblad (zeg maar: regionale bijlage) van De Gelderlander. Maar de professionaliteit van zowel de historicus als de journalist vereist dat je zo'n begrip als censor of censuur niet met de blik van vandaag beziet, maar met de blik van de jaren dertig. Nederland was een door en door verzuilde samenleving en beschikte over een rijk geschakeerde, maar totaal verzuilde dagbladpers. En katholieke kranten hadden daarom een censor, die ervoor moest zorgen dat de kranten niet afweken van de lijn die de bisschoppen bepaalden. Ten aanzien van aanvallen op die bisschoppelijke lijn van binnenuit zal Titus Brandsma zijn handen niet vol gehad hebben: de katholieke kranten waren uitgesproken braaf, werden volgeschreven door brave journalisten, die zelfs een eigen katholieke journalistenbond hadden gevormd, door zich af te scheiden van de algemene bond. En ook van die afscheiding was Titus Brandsma geestelijk adviseur. Maar toen Nederland was bezet door nazi-Duitsland bleek opeens dat zo'n censor enige betekenis kon hebben bij aanvallen van buitenaf. In december 1941 kregen de Nederlandse dagbladen een advertentie aangeboden van het Opvoedersgilde – dat was een mantelorganisatie van de NSB, die zich voornamelijk bezig hield met onderwijskwesties. Een aantal bladen weigerde die advertentie op te nemen – de annonce werd als propaganda beschouwd. Het was in een gevoelige periode: op 14 december 1941 kreeg de NSB ter gelegenheid van haar tienjarig bestaan van Rijkscommissaris Seyss-Inquart een luid toegejuicht cadeau: alle politieke partijen werden verboden, alleen de NSB mocht blijven bestaan. Dat verhardde het conflict rond die advertentie alleen maar: het departement van Volksvoorlichting en Kunsten stuurde op 18 december via de ANP-telex een bericht aan alle redacties dat de Nederlandse pers geen advertenties van de NSB en haar nevenorganisaties meer mocht weigeren. Titus Brandsma eiste van de directie van de Gelderlander dat ze voet bij stuk zou houden. Op 31 december reisde Brandsma voor overleg naar Utrecht. Hij sprak uitvoerig met aartsbisschop Jan de Jong, in diens werkkamer op de eerste verdieping van Maliebaan 40. Als ze daar uit het raam naar rechts keken, door de kale takken van de bomen heen, konden ze nog net het pand Maliebaan 35 zien, waar NSB-leider Anton Mussert zijn hoofdkwartier had. De overburen waren gezworen vijanden geworden, hoewel ze elkaar, voor zover bekend, nooit ontmoet hebben. De Jong weigerde elk contact. Bijna een jaar eerder had De Jong zich de woede van Mussert op de hals gehaald door expliciet van de preekstoel te laten voorlezen dat het lidmaatschap van de NSB onverenigbaar was met het ontvangen der sacramenten. Mussert had geantwoord met een woedende voorpagina van Volk en Vaderland, een vlammende aanklacht tegen de politieke kerk van aartsbisschop De Jong.

Brandsma en De Jong spraken op oudjaar 1941 af dat Brandsma een scherpe brief zou schrijven waarin de katholieke kranten te horen kregen dat ze NSB-advertenties moesten blijven weigeren. Hij zou met die brief een rondreis maken langs krantendirecties en de andere bisschoppen, zodat iedereen op de hoogte was van het standpunt van de kerk. De vraag blijft overigens wel of de beide Friezen, de Amelander De Jong en de Bolswarder Brandsma, wel geheel op één lijn zaten. Er is tussen biografen en historici een hele discussie geweest over de vraag of Titus Brandsma zijn rondreis al dan niet in opdracht van de aartsbisschop had gemaakt. Of dat Brandsma een verzoek van zijn bisschop sowieso als een opdracht had opgevat. De Jong zou Brandsma erop gewezen hebben dat het een hachelijke onderneming was, zo'n rondreis. Volgens zijn biograaf Henk Aukes zou De Jong gezegd hebben: 'Doet u dat niet. Ik vind het onvoorzichtig. Laat het van mij uitgaan, de bisschoppen hebben een brede rug. Dat heb ik hem duidelijk gezegd.'

In zijn voortreffelijke biografie over Brandsma vraagt auteur Ton Crijnen zich af waarom de aartsbisschop Titus Brandsma dan niet heeft overruled en zelf de brief heeft ondertekend. En hem de rondreis uit het hoofd gepraat. Loe de Jong, de historicus dus, vindt het wel logisch dat ze uiteindelijk besloten dat Brandsma het land door zou gaan – het was de beste manier om erachter te komen wat de bisschoppen nog zouden moeten doen om de katholieke bladen op één lijn te krijgen, schrijft hij in zijn uitvoerige beschouwing over de zaak.

Opdracht of niet, op 2 januari 1942 ging Brandsma op reis. Naar Utrecht, naar Haarlem, naar Leiden, naar Amsterdam, naar Den Bosch, naar Breda, naar Tilburg, naar Delft, naar Roosendaal, naar Eindhoven, naar Venlo, naar Roermond, naar Heerlen, naar Maastricht. Goed voor de kilometers, zouden journalisten en zeker consultants tegenwoordig zeggen, maar de geestelijk adviseur ging natuurlijk met de trein. Niet voor niks kreeg hij van Godfried Bomans ooit de bijnaam "de mysticus met het treinabonnement".

Op 10 januari was hij terug bij aartsbisschop De Jong aan de Utrechtse Maliebaan. De ronde zat erop. Ze spraken af dat er een nieuwe brief zou komen, nu ondertekend door de aartsbisschop met een scherpe weigering van de opdracht van het departement: de kerk hield de rug recht. En kranten die zich niet aan het bisschoppelijke woord zouden houden, liepen de kans dat ze niet langer als katholiek zouden worden erkend.

Wat beiden niet wisten was dat Brandsma's reis al was uitgelekt. Er zat ergens een mol in het katholieke perswezen, ergens in Eindhoven. Volgens biograaf Crijnen was het de pro-Duitse directeur van het Dagblad van het Zuiden. De chef van de *Presse-abteilung*, de Oostenrijker Willy Janke, kreeg het bericht van de rondreis door en drong aan op de onmiddellijke arrestatie van Titus Brandsma, wegens stelselmatige voorbereiding van een verzetsbeweging.

Op 19 januari 1942 kwamen twee vertegenwoordigers van de *Sicherheitsdienst*, *Aussenstelle* Arnhem naar het Karmelietenklooster in Nijmegen om Titus Brandsma aan te houden. Ze deden huiszoeking en namen van alles mee. Gelderlander-directeur Bodewes, die hem had willen bezoeken, kreeg hem niet meer te spreken. Hij kon hem nog snel de hand drukken en zag daarna hoe Titus Brandsma tussen twee mannen in werd afgevoerd. Een van hen was de SD-rechercheur Steffen, dezelfde man die in augustus de huiszoeking in de pastorie van 's Heerenberg had geleid en de arrestatie van pastoor Galama en de kapelaans Hegge en Van Rooijen had gelast.

Er zijn nog wel wat pogingen gedaan om te voorkomen dat Titus Brandsma naar Dachau zou worden afgevoerd – het kamp dat de nazi's onder andere voor zich verzettende geestelijken hadden bestemd. Brandsma's biograaf Crijnen merkt op dat aartsbisschop De Jong in een brief aan Brandsma's prior schreef te zullen bidden voor zijn spoedige vrijlating. Maar meer dan bidden deed de aartsbisschop niet, schrijft Crijnen. Hij heeft geen actie ondernomen om zijn vooraanstaande adviseur vrij te krijgen. De meest recente biograaf van aartsbisschop De Jong, de historicus Henk van Osch, vindt dat De Jong daar gelijk in had. "De bezetter arresteerde personen uit zijn omgeving om hem in te tomen. Een officieel protest zou tonen dat deze pressie werkte en zou mogelijk een averechts effect hebben." Dat schrijft Van Osch.

We belanden nu wel midden in de what-if geschiedenis. Het is met geen mogelijkheid te zeggen wat er gebeurd zou zijn als Jan de Jong met wapperende habijt naar Seyss-Inquart zou zijn getogen om Brandsma's vrijlating te eisen. En we kunnen evenmin met enige nauwkeurigheid aangeven waarom hij verkoos om het niet te doen.

Wat we wel weten is dat Titus Brandsma, een maand na zijn arrestatie, een brief uit de gevangenis kon schrijven, het Oranjehotel in Scheveningen. Met een boodschap die voor de aartsbisschop bedoeld was: 'Wil u dr De Jong laten weten dat hij zich tegenover mij geen zorgen of verwijten hoeft te maken.'

Maar dat deed De Jong wél. Dertien jaar later, in zijn laatste levensjaar, toen de zaligverklaring van Brandsma aan de orde was, schreef toen-kardinaal De Jong het letterlijk: 'Ik had Titus nooit moeten laten gaan.'

Aartsbisschop Jan de Jong is heel bezorgd geweest. En niet voor zichzelf. Zijn huishoudster Jule Nieuwenhuis was er in augustus 1941, toen de Duitse officier Matzker 's nachts op bezoek kwam om het voorlezen van die bewuste brief te verbieden, al van overtuigd geweest dat de Duitsers hem kwamen halen. 'Ach Jule,' had De Jong gezegd, 'als Onze Lieve Heer dat wil, dan moeten wij er dat maar voor over hebben.' Jule had sindsdien, naar het schijnt, een koffertje met eerste levensbehoeften voor de aartsbisschop klaar staan. Voor het geval dat.

Maar die arrestatie bleef almaar uit, tot veler verrassing ook van De Jong zelf. Niemand kon toen weten dat de Führer zelf, Adolf Hitler, had verordonneerd dat de kerkleiding vooralsnog met rust gelaten moest worden. 'Ik zal die verdomde Papen,' zo moet Hitler in zijn fameuze Tischgespräche ooit gezegd hebben, 'de macht van de staat laten voelen op een manier waarvan ze nooit gedroomd hadden dat het mogelijk was. Op het ogenblik hou ik ze alleen maar in het oog, als ik maar de geringste verdenking ga koesteren dat ze gevaarlijk worden, zal ik het hele zootje laten doodschieten.'

Hitler had een bepaalde volgorde in het hoofd. Eerst de Slaven in het oosten, dan de joden en dan pas de kerken. Aan die laatste categorie is hij nooit toegekomen, aan de eerste twee helaas wel. En zo werd Jan de Jong, net als vrijwel alle andere bisschoppen in de bezette gebieden, met rust gelaten, maar kreeg hij de morele last te dragen van de arrestatie van mensen als Ries van Rooijen en Jan Galama in 's Heerenberg en Titus Brandsma in Nijmegen.

Op dinsdag 10 november 1942, Van Rooijen is dan vijf maanden dood, Brandsma drieënhalve maand, schrijft Jan de Jong een brief aan dodelijk ongeruste ouders, van wie de zoon als katholiek priester in een concentratiekamp is beland. Wat de aartsbisschop voor hem kan betekenen? Weinig, antwoordt hij, en hij citeert de paus die over vervolgde geestelijken heeft gezegd: 'God alleen weet hoe zij juist door hun lijden de zegen van de hemel over de mensheid afsmeken.'

Hij zal wel beseft hebben dat de ouders daar niet veel mee opschieten. Die avond moet De Jong met barstende hoofdpijn naar bed, de huishoudster slaat alarm, de huisarts constateert een beroerte en die avond krijgt Jan de Jong het laatste sacrament toegediend – hij wordt bediend. Het duurt drie dagen voor hij weer een woord kan uitbrengen. Hij herstelt voor een groot deel, maar de jaren die hem nog resten zal hij een beschadigde man zijn. Beroertes kunnen iedereen altijd treffen, maar De Jongs omgeving is er altijd van overtuigd geweest dat de spanningen hem eind 1942 teveel zijn geworden.

De Jong heeft later wel gezegd dat hij spijt heeft gehad van een aantal van zijn daden. Hij had Titus Brandsma niet moeten laten gaan. Hij had kapelaans niet de last van zijn principes moeten laten dragen. Hij voelde zich ook verantwoordelijk voor Utrechtse politieagenten die onderdoken omdat ze gevolg gaven aan de oproep van De Jong dat ze niet moesten meewerken aan de arrestatie van joden. Dat was voor katholieken in geweten ontoelaatbaar, liet hij van de preekstoel voorlezen. Ook daar had hij op enig moment spijt van.

En dat is precies wat ik in De Jong zo bijzonder vind. Ik weet niet hoe het met u is, dus laat ik voor mezelf spreken. Als ik ergens spijt van heb, is het bijna altijd omdat ik vind dat ik te laf ben geweest, dat ik op het beslissende moment niet heb durven doen wat ik had moeten doen. Bij De Jong is dat het omgekeerde. Hij heeft spijt van zijn eigen dapperheid, omdat anderen daar de last van hebben moeten dragen.

Zo zijn er nogal wat parallellen te onderscheiden tussen de drie hoofdpersonen in dit verhaal. Het was de oorlog, die verdoemde, onvoorstelbaar wrede oorlog die Marinus van Rooijen en Titus Brandsma hun leven kostte. Ze deden wat ze vonden dat ze moesten doen, en werden er in de totale wetteloosheid van die dagen zwaar voor gestraft. En Jan de Jong, die onverzettelijk was, maar als een gebroken man de oorlog overleefde, bleef tot de laatste dag gebukt gaan onder zijn verantwoordelijkheid.

Het is zonder twijfel een lichtpunt van betekenis dat we ze vandaag alle drie nog niet vergeten zijn. Ries van Rooijen leeft voort in de voetbalclub MVR, en in het gebrandschilderde raam in de Sint Pancratiuskerk in 's Heerenberg, waar zijn arrestatie is afgebeeld, en ook in de kapel in die kerk die aan hem en de andere martelaren van 's Heerenberg een kwart eeuw geleden door kardinaal Simonis is ingewijd.

Jan de Jong leeft voor mij voort in die ene foto die er is van het defilé dat katholieken uit Utrecht op de dag van de bevrijding, 7 mei 1945, hielden op de Utrechtse Maliebaan. Met duizenden trokken ze langs nummer 40, op de straat die de afgelopen jaren door parades van NSB, WA en SS was gedomineerd. De Jong had eerst niet naar beneden willen komen, dat was niks voor hem, maar zijn medewerkers dwongen hem. Ik hoorde vorige week van mijn zus, toen acht jaar, dat ze eraan meegedaan had, aan de hand van haar opgeluchte ouders. Had ik nooit eerder gehoord. Ze wist niet of het verhaal waar was dat sommige deelnemers steeds weer achteraan sloten om de optocht nóg langer te laten lijken.

De Jong werd kort erna kardinaal. En op Maliebaan 40 schijnen ze nog steeds te dubben over het idee daar een borstbeeld voor hem op te richten – met de besluitvaardigheid is het daar ook niet meer wat het geweest is.

En Titus Brandsma? Ik was vorige maand in Bolsward, in het Titus Brandsma Museum. Nu kan het nog, ik hoorde dat het gaat verdwijnen, opgaat in een groter geheel. Ze hebben daar de cel nagebouwd, van de *Zellenwagen*, waarmee hij naar Dachau werd vervoerd. En ze hebben zijn hoed, in de rand waarvan nog wat aantekeningen waren verborgen die hij in de gevangenis maakte. Hier in de kerk moet ook ergens zijn jas zijn. En u kunt er nog de tentoonstelling Aartsbisschop tegenover Aartsvijand zien – ongeveer over het thema van mijn verhaal.

Ikzelf was het meest in verwarring door de tekening die ik daar zag, het perfect getekende portret van Titus Brandsma, scherper dan de beste foto. Getekend door Pyke Koch, een van de grootste Nederlandse schilders van de twintigste eeuw, naar wiens werk we lange tijd alleen met een blik van afschuw mochten kijken. Koch was lange tijd in de ban van fascistische ideeën geweest, zij het vooral de Italiaanse variant.

Dat uitgerekend hij Titus Brandsma zo briljant heeft uitgebeeld – dat is een van de talloze raadsels waarmee de twintigste eeuw ons tot op de dag van vandaag heeft opgezaagd en waarmee ik u nu achterlaat.

Ik dank u voor uw aandacht.